

MADÁCH ÍRÓI HAGYATÉKA.

A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára 1913 nyarán értékes gyarapodást nyert Madách Imre hagyatékában, mely a Madách-könyvtárból, Madách eredeti kézírataiból, levelezéséből és okmányiból áll.¹

A felvidéki magyar családok kulturáját őrzi e könyvtár. Katalógusát Madách Károly és Gál Ignác készítették. Nem túlságos nagy, de számottevő könyvtár, 1075 pont alatt van felsorolva a jegyzékben s bár sok kötet elkallódott belőle, tekintélyes része megvan.² Tülnyomólag német és francia könyvekből áll, mely nyelveket folyékonyan beszéltek a Madách-kastélyban. Az akkori művelt világ szellemi tápláléka. Itt van a Biblia, Luther és Károlyi Gáspár fordításában, a régi klasszikusok, Homeros latinul, Sophokles — a költő kedvenc drámaírója — németül, a latin vers- és prózaírók. Csak másik görög kedvencét, a szellemes és orcátlan Aristophanest nem találjuk a listában. Nagy sorozat német klasszikusokból, teljes Goethe, Schiller, a francia literatúrától XVI. Lajos korának irodalma, de itt a romantika is, Hugo Viktor, [drámáiban. Megvannak a borongó Ossian-dalok, az angol klasszikus írók: Shakespeare egy hatalmas kötetben, Milton s az új irány tüzelekű poétája, Lord Byron.

Aránylag kevés a történeti s a filozófiai könyv. Ott állt a polcon Gibbon egy kiadása egyetlen óriási kötetben, mely a hagyomány szerint a költő kedvenc olvasmánya volt. A filozófiai munkák közül Burke, Hume, Hugo Grotius, Rousseau, Kant és Mendelssohn a nevezetesebbek. Hiányzik Leibnitz, Hegel s a nagy pesszimisták, mint Schopenhauer. Valamint a régiek közül se találjuk a «még a borsón

¹ E hagyaték nem volt ismeretlen az irodalomban. Gyulai Pál említi a Madách összes műveihez írt előszóban, de sokat hagyott kiadatlanul. Rövid jegyzéket közölt róla Morvay Győző (Adalékok Madách Imre életéhez. Budapest, 1898.). Palágyi Menyhért is használta (Madách Imre költészete. Budapest, 1900.) s műve függelékéül az okmányok egy részét kiadta.

² A jelenlegi anyag 235 mű 712 kötetben.

is szépet álmódó» Platont s a nagy rendszeralkotó Aristotelest. Azonban okunk van fölteni, hogy Madách ezenkívül is sok filozófust olvasott — hihetően a könyvtárban is több volt belőlük, de elvesztek — hiszen *Az ember tragédiájának* minden lapja tanúsítja azt az eleven filozófiai kulturát, amelyben Madách élt. S a phalanster-jelenet bizonyítja, hogy mennyire ismerte az utopisták ábrándjait, melyet oly tömören és hatalmasan tett csúffá e mesteri jelenetben.¹ Igen sok a szabadkőműves-könyv, melyeket bizonyára még a költő nagyatyja, a nagyműveltségű Madách Sándor, szerzett meg, mikor a szabadelvű eszmék divatban voltak s a Freimaureerektől várták a világ megváltását.

A szintén nem számos magyar történeti munka között ott állt a Fessler magyar története, e Livius modorában írt könnyű olvasmány, a múlt élénk képsorozatával, Katona István a maga hatalmas apparátusával, históriai dokumentumaival és Schwandtner kútfő-kiadása. Ezekből kereste ki a drámatárgyakat magyar történeti színműveihez. Nincsenek elhanyagolva a magyar írók sem, a régi és újabb klasszikusok, megvannak a Széchenyi röpiratai, egy új világ alaprajzai, amelyet egész lélekéből olvashattak a sztregovai kastélyban. Az utolsó szerzemények közül való Arany János költeményei két kötetben, az új jó barát munkái, akitől oly hamar meg kellett válni. Mindent összevetve, igazi kultúra székel a Madách-kastélyban, a költő megtalálta otthon, nem kellett messze fáradnia érette.

★

A kéziratok közül² egy nagy folio kötetet veszünk kézbe először: ezek a költő versei, két kötet számára összeszedve. Kár, hogy csak e végleges formában jutott kezünkre s nem tudjuk megállapítani az időrendet benne. Műfajok szerint vannak csoportosítva. Mikor Gyulai Pál kiadta e verseket, legalább egy harmadát kihagyta s a költő csoportosítását is megváltoztatta,³ mikor egy kötetbe tömörítette. Ez most

¹ Tolnai Vilmos: Madách londoni és phalanster-jelenetének egyik forrásáról (Egy. Phil. Közlöny 1911.).

² Morvay Győző (i. m.) e kéziratokat felsoroló jegyzékéből hiányznak a *Commodus* c. dráma s a *Tündéralom* c. kiadott töredék, melyek itt megvannak. Továbbá a *Nápolyi Endre* c. drámát címlap híjában töredéknek nézte s *Az udvari ünnep* címet adta neki, mely az I. felvonás címe. Ellenben elvesztek azóta a *Litteraturai kevercs* c. ifjúkori munka s *Az ember tragédiájának* 1861-iki kiadása a költő sajátkezű jegyzeteivel ellátva.

³ Madách szerint: I. k.: I. Szerelem. II. Románc és ballada. III. Legenda és rege. IV. Tábori képek. II. k.: I. Benyomások. II. Jellemzések.

már a teljes Madách. Néhány verse külön kéziratban is megmaradt, különféle formájú, sokszor dirib-darab papírosra írva, melyekből e könyvbe írta be. De e könyv se teszi tisztázat benyomását, tömérdek benne a javítás, úgy hogy néhol nehezen betűzhető ki. Az író ideges nyugtalansága érzik ki belőle. Nyilván sajtó alá van összeválogatva, de sohasem adta ki. Madách nem volt igazi lyrai költő, minden gazdag gondolatvilága mellett sem; versei értékét maga jellemzi az *Útraváló* című utolsónak besorozott költemény (melyben Gyulai kiadásában *Epi-logus* nevet visel):

Mert nem ha ujat mond, ér szivhez a dal,
De, hogyha azt, mi benne szunnyadoz
Életre költi, — vágyainkkal él, hal,
Mosolyt a kedvnek, bának könyt ha hoz.

E dőre könyvből is csak úgy lesz ének.
Vegyen hát minden a mi illeti:
Borágot, rózsát vagy cziprust fűzérnek,
Vegyen, ha lelke dallal van teli.

És míg öröm, bú, hit meg kétkedés lesz,
Tél és tavasz, ifjúság, szerelem,
Míg szent eszmékért ember harszol, érez:
Mindebből osztályrész jut majd nekem.

Madách írói hagyatéka a drámaíró is közelebb hozza. *Művészeti értékezés* címen van egy kisebb tanulmánya,¹ melyet 1842-ből keltez. Úgy látszik, csak a maga számára írta, dramaturgia-féle volna ez, de inkább csak Sophokles drámáiból vonja le a szabályokat. Érdekes tudni, hogy Madách Sophoklesben találta meg eszményképét, holott műveiben semmi görög hatás nem található.² Sőt mikor a *Férfi és nő* c. drámáját írta, mely épen úgy Herakles tragédiája, mint a görög mester *Trachisi női*, homlokegyenest ellenkező fölfogással s egészen másforma stílusban írja meg. Pedig majdnem egyidős e dráma a dramaturgiai töredékekkel. Sophoklest nagyon önkényesen, bár kétségkívül eredetien magyarázza. Jellemző, hogy legjobban megérti *Phi-*

III. Kedvsapongások. IV. Benső küzdés. V. Elmélkedések. VI. Levelek. VII. Epigrammák. — Gyulainál: I. Szerelem. II. Benső küzdés. III. Benyomások. IV. Jellemzések. V. Kedvsapongások. VI. Rajzok és képek. VII. Elmélkedések. VIII. Epigrammák.

¹ Palágyi (i. m.) csak e tanulmányról s a *Csak tréfa* c. drámáról emlékezik meg a kiadatlan művek közül.

² Kivéve természetesen az Aristophanes modorában írt *Civilisatort*.

loktatest, melyben a hős minden magánérdeket és gyűlöletet alárendel a hazaszeretetnek. Az azonban igazán bajosan következik Sophoklesből, hogy a drámai hős mindig a fölvetett erkölcsi elv ellen küzd, melyet egy vagy több személy vagy akár felsőbb hatalom is képviselhet. A hős küzdelme azonban jóhiszemű, mert valami jogcímre támaszkodik, melyből azt hiszi, hogy joga van a világrénddel szembeállania. Ez kétségkívül igen talál Oedipusra, de kevésbé Antigonéra s teljességgel nem Philoktetesre, aki végül nem is tragikus alak. Madách foglalkozik itt a dráma szerkezetével is, melyet úgy vél helyesnek, ha a dráma végefelé beáll a peripetia, a küzdelem látszólagos megfordulása s helyesen hangsúlyozza, hogy nem a jó emberek szerepeltetése teszi a darabot morálissá. Kikel a jelenkor írói ellen, kik túlságos sok regényes elemet visznek a drámába s akik a szerelmen kívül nem ismernek más tárgyat. Igaz, hogy Sophoklesben kevés is a szerelem. A tizenkilencéves ifjú Madách az, aki ily lenézéssel beszél a szerelemről.

Kiadott művein kívül három teljes dráma kézírata van a hagyatékban s egy jegyzőkönyv, mely terveire világot vet. Próbáljunk mindebbe némi rendet hozni be. Ifjú korában forrongtak benne a dráma-tervek. Sokat ír e kiforratlan korban, harmincadik éve előtt, a szabadságharc kitörése előtt. A *Férfi és nő* c. drámája 1843-ból való, közel egykorúak vele *Mária királynő* és *Csák végnappjai*. Mikor írói hírnévre jutott, e darabjait át akarta dolgozni, a két utóbbit át is dolgozta. A kezdeti formát nem ismerjük s valószínűleg már nem is fogjuk megismerni soha. A *Civilisator* c. parodiája, mely a Bach-korszakot gúnyolja ki, 1859-ből való, a *Mózes* 1860—61-ből, a *Tündéralom* utolsó műve, töredéknek maradt. Egyik legelső kísérlete a *Csak tréfa* című társadalmi dráma; ez eddig kiadatlan, bár kézírati olvasás után már írtak róla Riedl Frigyes¹ és Palágyi Menyhért. Bérczy Károly emlékbeszédében² ezeken kívül említi *Jó név és erény* és *Commodus* című ötfelvonásos, jambusokban írt tragédiáit, melyeknek írását 1843—48 közé teszi. Ezt most kiegészíthetjük. A *Jó név és erény* másfél felvonásnyi töredék s a *Commodus* prózában van írva. E csak névről ismert darabokon kívül van egy, *Nápolyi Endre* c. prózában írt, ötfelvonásos tragédia s egy verses dráma eleje, mely *II. Lajos* címet visel. Ezeket eddig névszerint se ismerték. Írásuk egymásutánját meghatározni nem lehet, mert semmi jegyzet vagy dátum-följegyzés nem utal erre, a *II. Lajos*-töredéket kivéve. Utóvégre nem is fontos. Szemmellátható, hogy mind fiatalos elme szülöttei, kiforratlan dol-

¹ Egy. Phil. Közlöny 1880.

² Gyulai Madách-kiadásában közölve.

gok, de egyes föl villanások mutatják ezekben is a szunnyadó rendkívüli tehetséget.

A *Csak tréfa* érdekes alkotás, de távolról se tartjuk annak az értékes munkának, melynek Palágyi Menyhért állítja. Az is csak föltevés, hogy a tizenkilencéves ifjú a darab hőisében, Zordy Lorántban, önmagát festette volna. Madách-csal ilyen katasztrófa nem történt s a fiatal emberben nem fészkelhette meg magát akkora embergyűlölet, mint Zordyban. Hogy az író személyeivel mennyire azonosítja magát, mindig kétséges kérdés, ha nem ismerjük eléggé életviszonyait. Ha Shakespeare életében egyidőbe teszik *Timont* és *Lear királyt* s ha e két darab sötét pesszimizmusában a drámaíró próbálják keresni, még inkább megengedhető, mert e két mű boldogtalan hőséből egy sokat csalódott és sokat gondolkozó férfi elkeseredése szól; bár így is meggondolandó, hogy a tapasztalt és emberismerő Shakespeare azonosítható-e a hirtelen és szelesen ítélő Learrel s a könnyenhívó és naiv Timonnal. Ámde a Madách hőse olyan, amilyen a gyermek képzeletében lehet a megesalódott és elkeseredett ember. Könyvek és ábrándok beszéde ez, nem az életé. Mondom, nem érdektelen. Hőse a fiatal Zordy, aki a szerelemben és a politikában egyaránt csalódik, kedvese másához megy s vagyont elpörlik tőle. Drámát ír, melyben saját tragédiáját hozza színre. A nézőközönségben ott vannak, akiket kipellengérez s vetélytársa párbajra hívja. A párbajban Zordy győz, de önmagát is kivégzi azután. A nagyon romantikus rémdráma érdeke abban van, hogy egy-két mellékalakja — a szájhős hazafiak, az ingyenélők — ügyesen van jellemezve s Madáchban kétségkívül megállapítható Shakespeare hatása. Zordy Hamlet tréfáját követi a színjátékban s Timon átkaival vonul a magányba.

Shakespeare hatása ezenkívül csak a *Mária királynőn* tapasztalható a maga teljességében. Ez a sok színre tagolt, történelmi részletrajzzal teletömött, nem érdektelen, néhány szép jelenettel ékes, de egészében nagyon hosszadalmas s gyöngén megalkotott színmű a Shakespeare királydrámáit másolja. A *Czakó János lovagjának* hatását is kereshetnénk shakespeareiesen szűkszavú és energikus, vad hősében, Palizsnayban, de e kérdés messze vezetne.¹ Ami shakespearei hatás ezenkívül van Madáchban, az csak néhány külsőség, néhány merész kép és villámszerű rövidséggel ható drámai mondás. A fiatal költő a maga útján megyen, ha téved is.

Ilyen eredeti munka a *Commodus* c. tragédia is. (Mellékesen megjegyezzük, hogy a kéziratból néhány lap elveszett.) A hanyatló

¹ Madách e fiatalkori, kiadott drámáiról l. Voinovich Géza: Madách fiatalkori négy színművéről (Budapesti Szemle 1909.).

római császárságot írja le benne, Marcus Aurelius elvetemedett fiát a császári trónon. Fölfogása érdekes: Commodus császár nem lenne teljesen rossz, de az elkényeztetett nevelés, a szolgai hódolat s a közvetlen környezetében uralkodó aljasság teljesen rossz útra vezetik. Állásában megnyerte egy nemes római leány szívét s e választáson nem is csodálkozunk, mert a császár fölléptében van valami megnyerő. Hogy aztán fokozatosan hogy sülyed el, hogy aljasodik el a szerencsétlen ifjú addig, hogy gladiatoraival maga vív éles karddal szemközt azok tompa fegyverével, ennek a festése tapasztalt írónak is hálás és nehéz földadat volna. Madáchnak csak néhány vonás sikerült, a lélektani átmenet csak jelezve van. A főtörténet mellett folyik Pertinax szenátor családi tragédiája, kinek két törvénytelen fia, akiket törvényesít — egy hófehér és egy fekete jellem — tör egymás ellen. Háttérbe odafesti a költő a katakombát, ahol a keresztények gyülekeznek össze istentiszteletre s ahová vigasztalást keresni mennek a Pertinax-család szerencsétlen tagjai. A megírás nyers, darabos, az író a színpadból kánpadot alkot szerencsétlen személyei számára, de e dráma jelentősége is megvan: előtanulmány *Az ember tragédiája* római színéhez; Madách talán leghatalmasabb festményének első vázlata.

Jobban megalkotott munka a *Nápolyi Endre*. Ez is kétségtelenül fiatalkori munka, ez is gyakorlatlan író kezére vall. Jellemző az is, hogy Madách különböző stílusokat próbál. E darabjában megjegyezzük, hogy elmaradnak azok a hosszas és dagályos tirádák, szavazások, melyek többi munkáiban hemzsegnek, sőt szinte félelmesen rövid és szakgatott nyelvében sok az erő. Másodszor az a feltűnő, hogy itt egy-két Hugo és Dumas iskolájára valló romantikus motívum kísért. Ám lássuk az egészet közelebbről.

Endre királyfi és Johanna királynő története állandóan izgatta tragikus költőinket s több külföldi író is foglalkozott e tárggyal. Jóformán az összes földolgozások — Rákosi Jenő költőien szép *Endre és Johannája* is — egy hibában sínylődnek: nem tudják Endre kissé szenvedőleges alakját cselekvővé alkotni, Madách sem, de határozottan az ő Endréje még leginkább drámai hős, legalább a színmű első felében az. Körülötte az ármányok egész tengere hullámoz, gyilkosok és bravók hada jár-kel bíborba és hermelinbe öltözöttek. Tarantoi Lajos vad szenvedéllyel szinte kicsikarja Johanna szerelmét. A hercegnők egymásra féltékenyek s saját fiaikat akarják trónra ültetni, Johanna olyan közöttük, mint a játéklapda. Róbert barát, Endre nevelője, itt nem a magyar erényt képviseli, hanem a hatalomvágyat egy zordon, nagyravágyó, vakmerő pap személyében, aki Endrét is fölládozza, csakhogy az asszonyok nevében ő maga uralkodjék. Madách rövidsége

gében megkapóan mutatja be az alakokat. Johanna a legkevésbé sikerült, de nála is jellemző, mikor gyászruhában és mosolyogva lép föl. Az olasz hercegek fáklyákkal és virágbokrokkal járják be az éjszakát. Endre anyját, a magyar királynét, annyira nem becsülik, hogy Lajos herceg föltett kalappal és füttyörészve megyen el mellette. Az álarcos vígalom a maga teljes olaszos jókedvében folyik le, mikor Endre megjelenik maszk nélkül, feketében, gyászbaöltözött, halálfejeszászlójú herold kíséretében s megfenyegeti ellenségeit. Mindez olyan élénk, amilyen drámai. Kár, hogy aztán a hyperromantika elrontja. Endre ellen bérgyilkost fogadnak, a gyilkos leánya szerelmes Endrébe s elcseni a királyfi ruháját, hogy az apa saját leányát gyilkolja meg. Giléti, Endre hű embere, rendet akar teremteni s Endrét bezáratja, hogy a népet Johanna ellen lázítsa s Endre oktalan hevességével semmit se rontson el. De Johanna mégis Endréhez férkőzik s elhitesi vele, hogy Giléti áruló. A hű ember elesik az utcai harcban s bár Endre már megtudta hűségét, mint a holdkörös követi Johannát Aversába, ahol meggyilkolják. E kevésbé sikerült jelenetekben is van egy-két jó mozzanat, így a földrengés jelenete, mely csak Róbert barátot nem rendíti meg, a vasembert, akinél azonban szintén erősebb az ármány, mely mérget itat vele; vagy az utolsó jelenet, ahol az elkövetett gyilkosság után Johanna és Tarantoi Lajos megborzadnak egymástól. Általában elszívetett részletei s néhány rémdrámába való jelenete mellett is e darab Madách tehetségének bizonyítéka.

A *Jó név's erény* c. töredék a *Csak tréfa* stílusában van írva s még zavarosabbnak látszik, mint az. Ez is több ház történetéből van összeróva. Egyfelől a szegény költő és leánya, másfelől a pénztárnok, aki meglopta a pénztárt s ezek között a darab hőse, aki a személyek közt úgy szerepel, mint «Balázs, a jégember». A töredékből is látszik, hogy e rejtélyes ember nem méltó a nevére, mert csak az örömlányok táncára nem hajt, ellenben szerelmes s valami írásai vannak, amelyeket kicsalnak tőle.

A másik töredék nagyon rövid, de többet ígér. *II. Lajos* a címe s 1855-ből van keltezve, tehát már az érettebb író munkája, ami meg is látszik rajta. Zápolyai János kastélya előtt történik: itt vesznek hírt, hogy Báthoryt választották nádorrá s Zápolyai Martinuzzi tanácsára elhatározza, hogy cselekedni fog. Még az adószedők jönnek a népet zsarolni, kiket a vajda elkerget s a dráma megszakad. De a dialogus élénk és drámai voltát föltüntetni idézzük e néhány sort belőle:

Martinuzzi. Hogy bár előbb már nyergeltetél volna,
Aztán kérdezted volna nézetem.

Nem várja a' sas hogy prédára hívja
 A varju had. — Villámként csap közéjük.
 Nem várja a párducz hogy útjait
 Ravasz rókák egyengessék előbb.
 Még nem nyergeltetsz ?

Szapolyai.

Csáky, utazunk !

Mi díjat kérsz, György, e' tanácsodért ?

Martinuzzi. Vigyél el engem is Nagyságos úr !

Ime itt vannak a kész alkotások és a torzók a művész műhelyéből. Maga sem tartotta teljes munkáknak őket, de nem törte össze, hanem megjelölte az egyes helyeket, melyeket használni akart másutt. Így a *Csak tréfa* egy-két helye belekerült költeményeibe, a *Mária királynő* egy jelenete *Az ember tragédiájába* s több helyen bekerített egy-egy sikerültebb jelenetet vagy néhány sort s ráírta egy más darab címét, hogy majd ott használja föl. Látszik rajta, hogy nincs megelégedve munkájával. Nézzük a kézírást. Nagyon siető és ideges ; sok helyen összevisszahúzgálva és javítva. Ez az író forr még, nincs készen.

Még egy jegyzőkönyv tartozik ide, melyre *Színpad* cím van ráírva. Az elején a drámai versformáról s a színmű terjedelméről áll néhány megjegyzés. Aztán minden drámának egy lapnyi jegyzet van szánva ; néhol nem is a lapra írva, csak bedugva néhány papirszelet, amit Madách türelmetlenségében jegyezhetett föl. Általában — úgy látszik — az író még apróságokban is valami pedáns rendhez akarta magát szoktatni, ami pedig nem igen talált heves vérmérsékletéhez.

A *Nápolyi Endrének* szánt lapon néhány mellékalak jelleme van följegyezve, köztük a Róbert baráté : pap, aki minden élvezetnek irigy ellene, komor, uralkodásra vágó, kielégítés nélkül, mindent eszköznek néző. Utóbb a *Nápolyi Endre* címszót kihúzza s fölébe írja : *Sámson*, pedig van még üres lap bőven. Már akkor a Bibliára fordult a figyelme, melyből a *Mózes*t írja s melyből megindítja *Az ember tragédiáját*. Sámson igazi drámai tárgy és Madáchhoz méltó. Sámson jelleme egyenes, erős és megvan benne a tréfálgató vonás. Ügyes megfigyelés, melyet a Bibliából vont le, ahol a szörnyű herosból szintén nem hiányzik a humor, aki hátán viszi el az ellenséges város kapuját s vendégeinek tréfás rébuszt ad föl, mikor mézet talált az oroszán szájában. Felesége máshitű, csak a hőst szereti benne, nem rossz, csak szeszélyes, léha és gyöngé. Ime adva vannak a dráma jellemei alaprajzul, csak föl kell építeni. E jegyzet igazi epikai nagyságban mutatja a hőst, mikor már meg van nyírva, el van fogva és bilincsel lekötözve. «Ne hagyjátok beszélni !» — még akkor is félnek tőle.

Másik lapon a mohácsi vész tragikus korából vett drámához van néhány kő összekeresve. A cím először *Zápolya*, aztán *Verbőczy* (így). Úgy látszik, e terv azonos a megkezdett drámával, mely akkora már *II Lajos* címet kapott. A három név közül *Verbőczy* látszik az igazi hősnek, kiből tragikus alakot akar formálni. Itt feltűnik Madách azon eszméje, hogy egész korszakot rak hősei vállára, melyeknek gondolatvilágát hordozzák magukon. Azt mondja *Verbőczy*: «Engem a kor szült — én azt képviselem, hatalmam egy egész kor!» A király maga látni akarja *Verbőczyt* s megkérdi tőle: boldog-é? Nem. A nagy emberek nem szoktak boldogok lenni. Önerejéből jut föl magas polcra, egy fényes lányba volt szerelmes, de a lány szülői gátul álltak, *Verbőczy* lemondott s a politikára adta magát. A lány *Báthory nádorhoz* megy feleségül. Föl van jegyezve a király, mint gyöngye és ingerlékeny jellem, hiú és energikus felesége. *Martinuzzi*, mint kukta, gúnyos és bölcs mondásaival, apja, mint pór. Jellemző ötletek: az országgyűlésre karddal mennek és karddal kérnek. Valaki eladja a legelőt, lovat vesz rajta és azt ingyen legelteti. «A gyertyavívó legtöbbet botol» — írja be a költő a jegyzetek közé. Igen sok történelmi jegyzete van hozzá, könyvtárában megvan ifj. *Palugyai Imre* *Verbőczy István életrajza* c. műve (Buda, 1842), ebbe sajátkezűleg van egy-két megjegyzés beleírva.

Másik oldalon az *Álszéken* címet viselő lapon *A Jó név 's erény* alakjai vannak följegyezve, másikon a *Commodus* jellemei. Egy idevaló töredék-papírlap hátán egy *Brutus*-drámához való jegyzet: *Brutus* felesége kérdi, miért fog durva hősökkel kezet, miért ugrik föl álmából? — akár *Shakespeare Julius Caesarjában*; de már a következő megjegyzés *Madách* posszimizmusára vall: *Brutus* később belátja, hogy bolondság volt ily nőt fölláldozni a halhatatlanságért.

Az *Attila fiai* c. lapon az áll, hogy *Attila* szerelem miatt lett Buda gyilkosa. A *Mózes*, *Csak tréfa*, *Csák végnapjai*, *Mária királyné*, *András és Borics* c. oldalak üresek.

Ezek mutatják, minő tervek laktak *Madách* lelkében. Igazi nagy tárgyak, nagy alakok a történetből kiválogatva, hősök, «kiknek lépte alatt a föld reng» — mint *Katona József* mondaná.¹ A tragikum érzése jellemző *Madáchra*.

Fiatal ember természetes tulajdona, hogy mindenfélét megpróbál. Így *Madách* is megkísérelte a novellairást is, de ebben volt a leggyöngébb. A *Kolozsiak* c. elbeszélést később kiadta *Arany* folyóiratában, a rémséges história kézírata megvan, irodalmi értéke nincs. A negyvenes évek szépprózája általában alacsony színvonalon áll s a

¹ Tud. Gyűjtemény 1821.

nehézkés Madách épen nem tudta eltalálni a természetes elbeszélő hangot s viszont drámai érzéke és gondolatmélysége sem érvényesülhetett úgy, mint színműveiben és verseiben. Most előkerültek Madách kiadatlan novellái is. A *Hétköznapi történet* aránylag a legjobb: egy asszony története, aki két férfi kezén megy át, egy ostoba, lomha férjén s egy könnyelmű, romlott szeretőén, aztán egyre lejjebb süljed, de lelkileg mégis tisztán marad s egy derék férfi kezével váltja meg. A lelki probléma érdekes, de nincs kidolgozva. Az *Ecce homo* s a *Chronica két pénzdarab sorsáról*¹ két rettenetesen romantikus novella, az első az inquisitio korából, a másik a jelen életből; a *Duló Zebedeus kalandjait* 1842-ben írta, ez humoros történet volna egy esetlen falusi úr leánykéréséről és félszeg kalandjairól, valamit emlékeztet Kisfaludy Károly víg elbeszéléseire, de nagyon messze van tőlük, humora sántít, kedélye fanyar.

Egy másik kis füzetbe Madách novella-tárgyait irogatta be. Itt található az *Ecce homo* (utána írva: «kész»), a *Chronica két pénzdarab sorsáról*, a *Hétköznapi történet*, a *Duló Zebedeus kalandjai* a megírtak közül s két megíratlan, *Memento mori* és *A csillagász leánya* címmel.

Ugyanitt egy oldal *Életírás* címet visel (zárójelben *Levelek*). Talán nem hibázunk, ha ez egyszer a költőt magát keressük e sorokban: «Érzéketlennek tartanak s nagyon is romantikus vagyok, bajom, hogy soha sem találok, ki megértene.» Alább pedig: «Mindig szükségem volt az izgatásra, egy tárgy nem foglalt el.» Ez mind talál rá. Egész életében zárkózott volt, pedig tele eszmével, érzéssel s e sokfelé csapongó irodalmi tevékenység mutatja, hogy csakugyan nem foglalja le egy tárgy. De e munkák, tervek és álmok még csak a költő számára vannak. A magányban így készül egy író.

★

A levelezés Madách Imrére, az emberre, vet teljesebb világot. Megvannak anyjához írt levelei kora gyermekségétől, felesége, jó barátai hozzá írt levelei, okmányai, irodalmi kintintései, melyeket kiegészít az a levelezés, melyet közvetlen környezete váltott egymással. Egyik legérdekesebb a költő azon levele, melyben *Az ember tragédiájáról* emlékezik meg. Összevetjük ezt egy másikkal, ahol Plichta Soma meséli el Jeszenszky Istvánnak a nagy munka keletkezését (1911. jún. 12). Az öreg úr a Madách barátai közé tartozott. Edmond benne egy késő esti jelenetet, mely a Madách-kastély billiárd-szobájá-

¹ Ez utóbbi alá Ács Sebestyén álnév írva.

ban játszódtott le 1859 őszén. Költészetről vitatkoznak. Jeszenszky Damó a *Faustról* beszél s főlemlíti, hogy az igazi «ember tragédiája» még megiratlan. Ekkor föláll Madách és a Jeszenszky vállára ütve megszólal, hogy ő vállalkozik erre a föladataira. Egy év mulva ugyanott van az egész társaság s Madách ihletett arccal adja a kész munkát Plichta kezébe: olvassa föl. Plichta hozzáfog esti féltizenegy órakor s négykor végzi be (hogy be nem rekedt!) s az egyes színeknél Madáchi tartott hozzá magyarázatot. Így alakulnak át az események idővel az ember képzeletében. A valóság igazán másképen fest. Mikor Nagy Iván *Az ember tragédiája* hírré jutásakor szerencsét kíván hozzá s csodálkozik, hogy nem is hallott róla, Madách elmondja a dolog históriáját: «Említettem több ösmerőm előtt, hogy írtam egy költeményt, melyben Az isten, az ördög, Ádám, Luther, Danton, Aphrodite, boszorkányok s tudj isten mi minden játszik; hogy kezdődik a' teremtéssel, játszik az égben, az egész földön, az ürben — mosolygtak rá, de olvasni nem akarta senki.» (1861. nov. 2.) Ilyen szomorúan komikus a Plichta említette feledhetetlen éjszaka.

A levelezésből egy és más ki van adva. Így az Arany munkáiban az Arany Madáchhoz írott levelei, Gyulai Madách-kiadásában a Szontágh Pálhoz írottak, valamint mások a Palágyi idézett munkája okmánytárában. Az Arany-levelek közül kiadatlan egy: 1862. júl. 31. A Szontághhoz írottak közül Gyulai a következő keltezésűeket nem adta ki: 1843. jan. 2. júl. 7. aug. 6. 1844. jan. 1. febr. 9. febr. 29. márc. 5. ápr. 6. dec. 16. 1857. febr. 7. 1859. okt. 4. 1860. febr. 23. 1863. febr. 17. és négy kelet nélküli levél. Viszont Palágyinál három levél van kiadva, melyek a Múzeumban nincsenek meg: Madách anyjához, 1838. máj. (?), Fráter Erzsike első levele Madáchhoz, 1845. jún. 13. s anyósához írt bűnbánó levele 1854-ből (kelet nélkül).

Végül közlöm a Madách-levelezés kiadatlan részének jegyzékét. A Madách levelei közül:

Madách Marihoz: 1838. dec. 11. — Fekete Lászlóhoz: 1855. aug. 29. 1856. febr. 10. febr. 13. — Jámbor Lászlóhoz: 1853. febr. 24. — Nagy Ivánhoz: 1861. febr. 15. ápr. 13. aug. 2. nov. 2. dec. 23. 1862. jan. 14. 1863. febr. 17. szept. 9. nov. 1. 1864. febr. 14. — Rákóczy Jánoshoz: 1864. aug. 10. — Rigondand Ludovichoz: 1864. febr. 17.

A Madáchhoz írt levelek közül:

br. Balassa Antal: 1859. márc. 27. — Bérczy Károly: 1861. okt. 29. nov. 13. — br. Eötvös József: 1864. aug. 15. — Fráter Pál: 1853. ápr. 7. — Galgóczy Károly: 1857. szept. 9. — Greguss Ágost: 1862. szept. 24. — Madách Anna: 1844. febr. 14. 1845. dec. 13. Kelet nélkül. — id. Madách Imréné: 1849. jan. 1. 1853. jún. 28. Kettő kelet nélkül. —

Madách Imréné: 1864. febr. 17. márc. 16. ápr. 10. máj. 13. — Madách Károly: 1848. márc. okt. 2. 1849. jan. 1. jan. 16. máj. 30. 1853. máj. 29. jún. 4. jún. 15. jún. 22. aug. 10. 1855. nov. 17. 1861. jún. 19. Kelet nélkül. — Madách Mari: 1836. márc. 15. 1841. nov. 4. — Madách Pál: 1844. nov. 15. 1849. febr. 9. febr. 14. — Magyar Írók Segélyegylete: 1862. szept. 13. — Nagy Iván: 1861. jan. 17. nov. — Ostermann József: 1832. febr. 24. — Prónay Emilie: okt. 14. — Rigondand Ludovic: 1863. okt. 12. — Szász Károly: 1862. okt. 6. — Szontágh Pál: 1848. aug. 2. 1855. máj. 11. 1862. júl. 6. — Tóth Kálmán: Kelet nélkül.

Az irodalomtörténet érdeke, hogy e gyűjtemény alapján megtörténjék Madách Imre összes műveinek kritikai kiadása.

VÉRTESY JENŐ.